

XXIV ACTES
Jornades Culturals
a la Plana de l'Arc
18, 19 i 20 d'octubre de 2019
La Vall d'Alba



Associació Cultural Veïns/es en Moviment
La Vall d'Alba

Actes

XXIV Jornades Culturals
a la Plana de l'Arc

© Dels textos i il·lustracions: ELS AUTORS

© De la coordinació de l'edició: COMISSIÓ ORGANITZADORA XXIV JORNADES CULTURALS A LA PLANA DE L'ARC

©D'aquesta edició: ASSOCIACIÓ CULTURAL VENT

Disseny i maquetació: Pau Fabregat LA GUSPIRA

Impressió: COPISTERIA FORMAT
C/ Escalante, 13- Bajos 12006 Castelló

ISBN: 978-84-09-55172-9

Introducció

La Vall d'Alba va celebrar les XXIV Jornades Culturals a la Plana de l'Arc els dies 18, 19 i 20 d'octubre de 2019.

Ningú podia presagiar el que vingué a l'any següent, ni que es paralitzaria tota activitat, inclosa la cultural. La maleïda pandèmia ens va aturar i ens ha costat tornar a la normalitat. Afortunadament, ja ho sentim com un malson passat.

Volem disculpar-nos per la tardança en l'edició d'aquestes Actes, tant als autors i autores de les comunicacions com a les persones matriculades a les Jornades.

Quatre anys després, teniu a les vostres mans la publicació amb les comunicacions i un resum fotogràfic del que van ser les Jornades Culturals a la Plana de l'Arc a la Vall d'Alba. Agraïm a totes aquelles persones, associacions locals, Ajuntament i altres entitats que van fer possible aquesta oferta cultural a l'octubre de 2019.

Desitgem que aquesta publicació ens ajude a estimar i valorar el nostre patrimoni cultural i construir així una identitat col·lectiva que puguem transmetre a les generacions futures de *la Plana de l'Arc*.

Índex

1. Planificació escolar a les zones rurals de Castelló i impacte demogràfic 1950-2011

Rogeli Santamaria Luna

Pàg. 9-40

2. La comunicació del patrimoni cultural immaterial i material de Borriol: el cas de l'Associació Cultural La Botalària

Vicent Pallarés Pascual

Pàg. 41-48

3. Paleontologia de la Plana de l'Arc. *Calzadina segurai* (Mollusca: Gastropoda), un gènere nou i espècie nova de l'Albià de Cabanes de l'Arc

Vicent Gual i Ortí, Joaquín Segura Collado i Enric Forner i Valls

Pàg. 49-70

4. De l'oralitat a les taules teatrals

Josep Agut i Suller i Carmen Rosa Andreu Traver

Pàg. 71-96

5. Memòria fotogràfica

Pàg. 97-116

Planificació escolar a les zones rurals de Castelló i impacte demogràfic 1950-2011

Rogeli Santamaria Luna

1. Introducció

En l'imaginari rural espanyol “tancar l'escola és matar el poble” i es reitera que la política de concentració escolar (tancar escoles xicotetes i traslladar l'alumnat a escoles més grans) afavoreix l'èxode rural sense millorar la qualitat de l'educació. Castelló no és diferent. Ara en un context europeu i espanyol de recessió demogràfica en zones rurals importa més que mai analitzar les relacions entre demografia i educació.

En general a les investigacions, el factor demogràfic, si se cita, generalment s'analitza de forma molt senzilla (increment, percentatge, índexs, etc.) i no es realitzen anàlisis estadístiques ni consideren els antecedents demogràfics. El més freqüent és partir d'un marc teòric contrari a les concentracions escolars i justificar les propostes en la quantificació d'opinions o en la selecció de cites, mètodes més vinculats a l'imaginari rural que en l'anàlisi objectiva de dades demogràfiques.

Després de l'expansió de la xarxa escolar fins 1960, quan hi ha èxode rural, les concentracions escolars representen una de les possibles respostes que les administracions ofereixen per a garantir l'escolaritat obligatòria «de qualitat» en zones rurals. Aquesta modalitat de planificació del servei escolar ha sigut aplicada en molts països d'Europa (Alemanya, Espanya, Finlàndia, França, Hongria, Noruega, Portugal, Regne Unit, Suècia) i Amèrica (l'Argentina, el Canadà, Xile, Costa Rica, l'Equador, els Estats Units, Mèxic, el Perú etc.). A més, les concentracions que està realitzant la Xina de forma massiva poden suposar un millor coneixement del procés concentrador i les seues conseqüències (Santamaría, 2019b).

El factor demogràfic, si se cita, generalment s'analitza de forma molt senzilla (increment, percentatge, índex, etc.) i no es realitzen anàlisis estadístiques ni consideren els antecedents demogràfics. El més freqüent és partir d'un marc teòric contrari a les concentracions escolars i justificar les propostes en la quantificació d'opinions o en la selecció de cites, mètodes més vinculats a l'imaginari rural que en l'anàlisi objectiva de dades demogràfiques.

En aquesta presentació, després d'una breu introducció a l'evolució demogràfica en contextos internacionals i al marc per a l'educació primària espanyola dels últims 60 anys, s'analitza l'impacte de la planificació educativa realitzada a Castelló en 1971¹ i la seua relació amb la demografia recent de 63 municipis de la província de Castelló (45% del total de municipis). Es demostra que hi ha una diferència significativa entre les tendències demogràfiques municipals dels censos des de 1950 fins a 2011 segons l'oferta escolar planificada i l'executada en l'àmbit d'estudi. S'evidencia que les entitats que perden la seua escola tenen una tendència demogràfica una mica inferior a la resta i molt més negativa que les concentradores i que la planificació educativa recent (des de mitjans dels anys 80 fins ara) ha contribuït a estabilitzar la població rural. Es discuteixen els resultats en relació amb els d'altres autors.

Per a finalitzar s'adverteix del perill de noves concentracions escolars, dissimulades o no, a Espanya amb els mateixos arguments que han esgrimit les administracions durant els últims 60 anys encara que no s'haja demostrat la seua veracitat i es presenten models alternatius a la concentració no citats en apartats anteriors: Xarxes d'Escoles Rurals, Escola Nova Colombiana, Pla d'Educació Rural, etc.

2. Objectius

- 1) Demostrar la interrelació entre planificació escolar i evolució demogràfica a Castelló.
- 2) Proposar alternatives a la dicotomia escola unitària-concentració escolar oferint eines per a la transició entre tots dos models.

3. Marc conceptual

L'èxode rural ha deixat despoblats els camps i s'ha creat un gran desert escolar en el medi rural. Hi ha molts pobles i poca gent; escassa població representa pocs xiquets i menys escoles. No obstant això, des d'un punt de vista exclusivament monetari encara hi ha qui manté que sobren escoles perquè les escoles situades en el medi rural tenen una ràtio alumnat/professorat molt inferior a la general de les zones urbanes i són més cares. Aquesta formulació és una variació del conegut "sobra gent al camp" dels anys 60 del segle passat.

La diversitat de realitats rurals posa de manifest també una gran varietat de factors que influeixen definitivament en la planificació escolar: les tendències demogràfiques, els patrons d'assentaments humans (hàbitat urbà, rural concentrat, rural dispers; grandària dels nuclis de població, densitat), les facilitats de comunicació, les relacions entre pobles, l'existència o no de capçaleres de comarca, les opcions laborals, l'accés a la vivenda, etc.

¹ ITE (1971): *Proyecto de comarcalización y elaboración del mapa escolar de nivel básico de la provincia de Castellón*. (Roig Ibáñez, José, Inspector en Cap coordinador). Inspección Técnica de Educación. Delegación Provincial de Educación de Castellón. Ministerio de Educación y Ciencia. 49 pág. (inédito).
En aquesta planificació es recopilaven les dades censals municipals des de 1950 fins a 1970 com antecedents per a la planificació, encara que no s'explica com es van tindre en compte per a definir el futur de cada escola.

A Espanya, en zones rurals, l'educació infantil i primària s'ofereix en escoles xicotetes en cada localitat que formen part d'un Col·legi Rural Agrupat (CRA) o Col·legi Públic Rural (CPR a Andalusia) i han perdut la seua identitat administrativa com a escola de cada localitat, sota una sola direcció pedagògica i administrativa, un Consell Escolar únic i un únic projecte educatiu, equip docent compartit amb professorat fix en algunes localitats i professorat especialista generalment itinerant que actua a les escoles que ho integren.

En algunes comunitats autònomes existeixen escoles rurals coordinades (Col·lectius Rurals a Canàries, Xarxa d'Escoles Rurals a Navarra, Eskola Txikiak al País Basc i Zones Escolars Rurals a Catalunya), són xicotetes escoles independents, amb els seus òrgans de govern autònoms, però vinculades a altres mitjançant un projecte educatiu compartit i personal de coordinació intercentres i mestres itinerants, que també va existir a la Comunitat Valenciana des de 1989 fins a 1998 com a Projectes d'Acció Educativa Preferent (PAEP de singularitat rural.) En aquestes autonomies la implantació del model CRA és escassa o nul·la, per la qual cosa les estadístiques sobre escola rural a Espanya presenta anualment el Consell Escolar de l'Estat, de vegades no computen les agrupacions diferents a CRA, afavorint així la invisibilització de l'escola rural.

En els plans d'escolarització a més dels models escolars cal considerar la grandària de l'establiment (el nombre d'alumnes per mestra, el cost de construcció i equipament de biblioteques, laboratoris, tallers, àrees de joc o d'oci, etc.), les despeses de manteniment, el cost de transport escolar i dels serveis addicionals (allotjament, menjars, cuidat de xiquets), així com factors demogràfics, sociològics, geogràfics, d'accessibilitat i seguretat en les vies de comunicació, etc.

Per tot això el factor demogràfic és fonamental per a la planificació escolar encara que hem trobat pocs estudis a Espanya que hagen considerat el servei educatiu com a factor important en l'evolució demogràfica rural.

Santamaría (1996: 971-972) en la investigació sobre escolarització i demografia en la zona del riu Villahermosa (Castelló) entre 1940 i 1991 troba relacions entre l'evolució de la xarxa escolar i la demografia, així com l'efecte del tancament de l'escola en funció del tipus de població (disseminada, llogaret, capçalera municipal, nucli concentrador i escola-llar) encara que no generalitza per a altres zones. Aquesta zona que afecta més negativament al disseminat i menys a capçalera i nucli concentrador, patia ja en recessió demogràfica en 1950 i segueix.

Feu (1999: 945-948) estudia comarques de Girona i troba relació entre l'evolució demogràfica de les poblacions entre 1970 i 1998 i l'evolució de la tipologia d'escoles en aqueix període, sent les escoles unitàries les que més s'han reduït, en un context demogràfic de recuperació a partir de 1980.

Santamaría estudia la planificació escolar en la zona del Pla de l'Arc (Castelló) entre 1950-1999 i ratifica la relació entre legislació, escolarització i demografia, i mostra novament la relació entre concentració escolar i concentració demogràfica en aquesta zona, on s'aprecien grans diferències entre pobles amb creixement demogràfic i uns altres amb clara recessió (Santamaría, 2004, 126-136).

Un estudi recent en zones rurals de la província de València mostra que hi ha altres factors considerats més importants que la pròpia existència de servei educatiu per a mantindre o atraure població, com són les vies de comunicació, l'accés al treball

i a l'habitatge, la xarxa de suport de família i amics, etc. i que la posició dels diferents factors depèn del perfil i de la situació de cada informant. No obstant això es recalca que la seua existència afavoreix l'evolució positiva de la població. L'estudi és detallat i molt meritori, però finalitza amb una conclusió inquietant:

«En conseqüència, veiem que encara que la presència dels serveis educatius i sanitaris no influísca explícitament en tots els col·lectius socials de la mateixa manera (ni al mateix temps), ni tampoc en tots els territoris rurals per igual (mentre que en uns serà més important per a atraure població, en uns altres el seu paper serà clau per a mantindre-la), no hi ha dubte que afavoreixen l'evolució positiva de la població rural en el seu conjunt. Per això, és important mantindre i assegurar la seua presència en aquestes zones, i a continuació si la demanda ho permet, millorar com déiem la seua oferta complementària. No obstant això, cal actuar amb sentit comú, i la voluntat inicial de mantindre les seues prestacions actives no ha de confondre's amb l'obstinació que hagen de romandre operatives pel simple fet que comptar amb aquests serveis és bo. És així que la seua presència només pot continuar sempre que s'oferisca un servei adequat, suficient i de qualitat.» (Escribano, 2011: 36).

Qui valora l'adequació i suficiència d'un servei públic? I la seua qualitat? Com? Amb quins paràmetres? Prenent com a model l'escola urbana?

Un altre estudi sobre les concentracions escolars de Ledesma i Pedrosillo de Ralo (Salamanca) sobre l'evolució demogràfica entre 1970 i 2001, conclou que:

«la revisió demogràfica que hem realitzat de les concentracions escolars de Salamanca demostra clarament que, en contra del que es va argumentar en l'època de la seua implantació, no han suposat un element de fixació ni d'atracció poblacional, sinó que no van fer mossa en la dinàmica demogràfica regressiva d'aquests xicotets municipis. Sospitem que aquesta situació és extensible al succeït en altres províncies i comunitats autònomes.» (Morales, 2013: 183).

La relació entre demografia i planificació escolar és evident, però cal basar-la en dades i no solament en opinions, més encara en un context recessiu de la demografia rural que ha posat en les agendes polítiques de la Unió Europea, d'Espanya i de les autonomies aquest greu problema. Així han sorgit iniciatives institucionals que consideren l'educació com a element fonamental per a lluitar contra la despoblació: *Dictamen del Comité Europeo de las Regiones - La respuesta de la UE al reto demográfico 2017/C 017/08* del Comitè Europeu de les Regions (CER, 2017: pt. 43, 6); *Documento de Acción. Listado de medidas para luchar contra la despoblación en España* de la Federació Espanyola de Municipis i Províncies. (FEMP, 2017: 18); *Informe 01/2018: El medio rural y su vertebración social y territorial* del Consell Econòmic i Social d'Espanya (CES, 2018: 80-82); *RedPoblar: analizando el medio rural en clave positiva* de la Xarxa Espanyola de Desenvolupament Rural (REDR, 2018: 196-197); *Informe de la Comisión Especial sobre la evolución demográfica de España* del Senat (Comissió Especial, 2019); *Directrices Generales Estrategia Nacional frente al Reto Demográfico* del Comissionat del Govern enfront del Repte Demogràfic (CGRD, 2019: 38-40).

Entre les actuacions autonòmiques contra la despoblació algunes referències són Aragó, Comunitat Valenciana, Castella i Lleó o Galícia, així com congressos sobre aquest

tema (AVANT, 2019). Cal indicar que l'Agenda Valenciana Antidespoblament AVANT s'ha citat i difós en notes de premsa, normes per a la lluita contra la despoblació, nomenament de Directora General, implicant amb les administracions a diferents agents socials (universitats públiques, associacions, etc) i, encara que s'ha avançat, en 2019 no ha presentat un document que unifique l'estratègia, com han fet altres administracions.

En l'àmbit d'administracions locals intermèdies (diputacions) i 23 anys d'experiència, Partenalia pretén ser un marc de referència per a la participació de les col·lectivitats locals en l'àmbit europeu i per al desenvolupament i la implementació de polítiques innovadores d'àmbit local i també lluita contra la despoblació, encara que no apareix entre els seus projectes inicials. Participen 19 províncies de Bèlgica, Croàcia, França, Itàlia i Espanya que aporta la major quantitat de diputacions associades: Almeria, Badajoz, Càceres, Castelló, Jaén, Lleó, Orense, Segòvia, Sevilla, Tarragona i València. En algunes diputacions podem trobar actuacions contra la despoblació, com el cas de Repoblem a Castelló.

Recentment dos grans projectes independents de les administracions estan intentant condicionar les polítiques perquè els governs s'enfronten a la despoblació: Serranía Celtibérica, a Espanya conflueixen associacions, grups de desenvolupament rural, investigadors i universitats de Burgos, Castelló, Conca, Guadalajara, La Rioja, Segòvia, Sòria, Terol, València i Saragossa i la xarxa de Áreas Escasamente Pobladas del Sur de Europa (Southern Sparsely Populated Areas, SSPA), és un lobby europeu, nascut de la mà de la unió de Confederació d'Empresaris de Terol, Sòria i Conca amb altres socis de la Unió Europea.

Tots afirmen que l'educació és important en el desenvolupament i que l'existència de serveis educatius és fonamental per al futur del medi rural, per a evitar la despoblació, mantindre-la o fomentar el seu creixement. No obstant això, aporten poques dades respecte de mapes escolars rurals ni sobre les funcions socioeducatives de l'escola rural i realment sembla que uns copien d'uns altres sense que hi haja proposades molt divergents, encara que sí que existeixen.

4. Metodologia

Després d'una breu introducció a l'evolució de la població rural en el món s'exposa el marc educatiu d'educació primària dels últims 60 anys, així com l'evolució a Espanya de la població rural (la població que viu en municipis de menys de 10.000 habitants) i població agrària (que s'ocupa en el sector agropecuari) on hi ha escolars de distints nivells tots junts a l'aula, des de 1900 fins a 2011. Després s'exposa l'evolució de la quantitat de centres escolars, unitats escolars i escoles unitàries (quasi exclusives de les zones rurals), advertint el procés "reconcentrador" que suposa la *crassificació massiva* (creació de Col·legis Rurals Agrupats i integració jurídica de les escoles que els formen).

El treball sobre demografia parteix d'investigacions a Espanya, Comunitat Valenciana i les zones del riu Villahermosa i del Pla de l'Arc (Castelló) i especialment d'una recopilació sobre concentracions escolars (Santamaría, 2019). S'agrupen les dades en la taula de l'annex 1:

a) demogràfics (censos des de 1950 fins a 2011, pendent de les tendències de l'índex de població respecte de 1950, increment de població entre 1970 i 2011, índex de concentració de població en la capçalera municipal en 1970 i en 2011), amb dades obtingudes de l'Institut Nacional d'Estadística en 63 municipis de Castelló;

b) de planificació escolar (pobles ordenats per localitat i sector escolar on d'indica tipologia escolar planificada en l'Avantprojecte de Comarcalització de Castelló de 1971, tipologia escolar en 1979 i tipologia escolar en 2005, sector escolar on es va proposar al concentració de cada municipi, percentatge d'alumnat del poble que escolaritzaria i si el municipi no va ser concentrat ni concentrador (0), és concentrador d'uns altres (1, ombrejat a la taula i en negreta) o és concentrat en una altra localitat (2). A continuació es tipifica la Comarcalització de 1971.

Taula 1: Tipologia de localitats segons serveis educatius generals.

Tipus escolar	Situació i proposta	Descripció
1	Sense escola en 1970	Ja no tenia escola en 1971
2	Supressió de l'escola	Es va tancar l'escola a partir de la comarcalització
3	Mixta	Unitària, unidocent: tots els nivells per a un docent
4	Graduada: elemental, 1r-3r EGB	Cíclica elemental: 2 o 3 unitats, no imparteixen 5é EGB
5	Graduada: intermèdia, 1r-5é EGB	Cíclica: diverses unitats, imparteixen fins a 5é EGB
6	Graduada: Col·legi Nacional CN, 1r-8é EGB	Graduada: 1 curs per aula, mínim 2 preescolar + 8 EGB
7	CN i Ensenyaments mitjans(BUP-FP)	Al poble hi ha Batxillerat o Formació Professional
8	A més Universitat	A la ciutat hi ha, a més, estudis universitaris

Elaboració pròpia a partir de ITE, 1971. S'han afegit els nivells 7 i 8 no considerats en 1971.

No s'ha analitzat la variació de la població total de cada municipi perquè les variacions entre municipis són tan dispars que no podem concloure res més, excepte que hi ha alguns municipis que creixen i uns altres que es redueixen durant 60 anys.

Finalment s'apliquen anàlisi de variància amb STATGRAPHICS XVIII entre diferents factors demogràfics (tendència dels índexs de població des de 1950, índex de població de 2011 respecte de 1970) relacionats amb la tipologia escolar planificada en 1971, l'efectiva en 1979 i la real en 2005. I les altres dades de l'annex I no s'han explotat, de moment.

5. Demografia rural, escolarització i concentració escolar

5.1. La població rural al món

L'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO) en el seu web definia els assentaments amb menys de 10.000 habitants com a rurals:

«Els pobladors rurals representen el 70 per cent de la població mundial i el 72 per cent dels habitants dels països menys desenvolupats. Les desigualtats entre el camp i la ciutat constitueixen un obstacle important al desenvolupament sostenible. Les zones rurals comprenen assentaments humans de menys de 10.000 habitants i en l'espai rural predominen les granges, els boscos, els rius i llacs, les muntanyes o el desert.» (UNESCO, 2017)

D'ací la importància que concedeix la UNESCO a la població rural i la ruralitat apareix sovint en les seues publicacions. Així en l'informe *L'Educació per a Tots, 2000-2015: assoliments i desafiaments* trobem 167 referències directes al medi rural (UNESCO, 2015)

El Banc Mundial ofereix dades bastant inferiors a les ciutats. En 1960 estima que hi havia un 66% de població rural mundial, xifra que es redueix a 46% en 2016. En l'OCDE varia de 38 a 20%, a Amèrica Llatina i El Carib baixa de 51 a 20% i a Unió Europea disminueix el percentatge de població rural de 38 a 25 (Banc Mundial, 2017a).

La disminució del pes de la població rural en el món i en aquestes economies o regions pot suposar la invisibilització de l'educació rural. Però la realitat és que la població rural continua augmentant en tot el planeta: en 1960 eren uns 2000 milions i són 3390 en 2016; Amèrica Llatina i El Carib ha augmentat lleument la població rural de 112 milions a 127; l'OCDE la redueix de 296 a 252 milions en aqueix període i la Unió Europea també, de 159 a 128 milions. (Santamaría, 2019b).

S'observa una dinàmica de creixement fort en el Món, molt fort a Àfrica, en el sud-est asiàtic o als països àrabs; a Amèrica Llatina i El Carib excepte l'Argentina, el Brasil, Xile i l'Uruguai la resta de països han augmentat la seua població rural el que ha contribuït a un lleu augment; en canvi la pèrdua de població rural en economies com l'OCDE i la Unió Europea és palesa (Banc Mundial, 2017b). Per aquest motiu atendre exclusivament el percentatge de població pot confondre i orientar polítiques errònies sobre la població rural, com pot ser la planificació escolar sense considerar dinàmica demogràfica.

En 2015 la bretxa de resultats rural-urbà a les proves de competències PISA continua, així com la d'infraestructures, formació del professorat, etc. Malgrat això, s'aprecia que en centres rurals hi ha millor clima escolar, major sentit de pertinença i col·laboració entre l'alumnat, així com millor resposta del professorat a les necessitats de l'alumnat (CERI, 2017: 4) i a Espanya les diferències rural-urbà es redueixen i els resultats rurals milloren poc a poc (Santamaría, 2018.a: 4-19).

Al mateix temps, l'expansió de la xarxa escolar de secundària fa 20 anys, en aplicació de la LOGSE, ha pogut contribuir a augmentar el nivell d'estudis de la població rural al Pla de l'Arc, de la província de Castelló i d'Espanya des del 1991 fins 2011 (Santamaría, 2014: 9-10)

5.2. El sistema educatiu espanyol i la concentració escolar

Amb la finalitat de poder comprendre el procés de concentració escolar a Espanya se suggereix Un poc de historia de la escuela rural en España (Santamaría, 2012a) i s'indiquen referències bàsiques:

L'article primer de la Ley 27/1964, de 29 de abril, sobre ampliación del período de escolaridad obligatoria hasta los catorce años (BOE núm. 107, 04/05/1964) prolongava l'edat d'escolaritat obligatòria dels 12 fins als 14 anys. Fins als 10-11 anys s'anava a escoles de primària, però partir d'aquest moment els escolars podien accedir a centres d'Ensenyament Mitjà si superaven la prova d'ingrés o cursar estudis professionals. L'article segon ordenava que s'estimulara el compliment de l'obligació d'escolaritat amb mesures de protecció escolar, especialment en comarques rurals i el tercer ordenava la graduació de l'ensenyament a les Escoles d'Ensenyament Primari, curs per curs.

La realitat va ser altra. Es va promoure el tancament d'escoles unitàries per a afavorir la graduació escolar concentrant-les en Agrupacions Escolars sota un mateix director, procés iniciat amb DECRETO 400/1962, de 22 de febrero, sobre agrupación de Escuelas y Direcciones de Grupo Escolar (BOE núm. 59, 09/03/1962) com indicava l'article primer:

«Quan en una mateixa localitat (entitat de població i menor distància d'un quilòmetre hi haja més d'una escola per a xiquets d'un mateix sexe, els diferents cursos en què es dividisca l'ensenyament primari es distribuïran entre els Mestres de totes elles creant Agrupació o Agrupacions escolars convenients.»

La graduació ja era una obligació, així com l'agrupació escolar que en molts casos va exigir la implementació de serveis complementaris: Transport Escolar, Menjador Escolar i la creació de residències escolars, denominades Escola-Llar a partir del DECRETO 2240/1965, de 7 de julio, por el que se regula la creación de Escuelas-Hogar y la designación de su personal (BOE num 193, 13/08/1965), el preàmbul del qual resumeix el procés:

«L'escolarització total de la població infantil requereix que s'arbitren els mitjans precisos a fi que tinguin accés a l'ensenyament primari aquells xiquets per als quals no és possible crear Escoles nacionals ordinàries, perquè l'escàs contingent escolar faria excessivament oneros el servei.

L'Escola comarcal, dotada de menjador i transport escolar ha posat remei en molts casos a aquesta situació, però existeixen zones de població ultradiseminada en les quals l'escolarització dels xiquets no pot realitzar-se per aquest sistema, tant per la impossibilitat d'implantar un transport regular com per la fatiga excessiva que poguera causar als alumnes.

A la resolució de les dificultats que originen aquestes situacions respon la creació d'Escoles-llar, que constitueixen una extensió de la família dels xiquets, permetent-los l'accés en condicions adequades als ensenyaments d'una Escola nacional.» (paràgrafs 1-3, preàmbul del Decret 2240/1965)

Observe's que el text mostra a l'Estat com a "benefactor dels escolars rurals", als quals proporciona l'accés en condicions adequades a l'educació -perquè la qualitat de l'ensenyament en escoles no graduades no és adequada-, per a evitar-los fatigues i llargues rutes de transport escolar, acollint-los a l'Escola-llar com a extensió de la família -esmenant les necessitats formatives que les seues famílies no poden oferir.-

El model de concentració escolar i Escola-llar, en termes agropecuaris, consistia a "fer un gran galliner al poble triat i omplir-lo de pollets; com amb els pollets del poble no s'omplia tan gran galliner anaven a furstar els pollets dels galliners veïns, de manera que en poc temps no van quedar galliners, ni galls, ni gallines, ni pollets", que el secretari de la Cambra Agrària de Villahermosa del Río, entrevistat en 1993 referia de l'Escola-llar de Lucena, que recollia alumnes de 3 concentracions escolars (Lucena, Villahermosa i Sucaina) després de tancar 13 escoles que ateniïen població disseminada. Segons l'informant l'impacte demogràfic va ser negatiu en tota la zona i el comprovarem en la població disseminada.

Entre 1960 i 1980 es van desenvolupar a Espanya quatre Plans de Desenvolupament Econòmic i Social, entre els quals destaca el tercer per la seua concreció sobre la política educativa: supressió d'escoles unitàries, concentració i graduació escolar, creació de places en Escola-Llar, concepte de comarca escolar i definició de centres educatius polivalents des del punt de vista educatiu i cultural. Cal recalcar les contínues referències a la qualitat de l'educació i a la igualtat d'oportunitats per als escolars rurals. (Comissaria del Pla de Desenvolupament Econòmic i Social, 1972: 89-90)

A Espanya la dècada dels 70 s'associa al període de concentració escolar més agut. Així ho expressa clarament l'inspector Jesús Jiménez:

«Les concentracions escolars tenen el seu precedent en les agrupacions escolars, al començament dels seixanta, [...] Però és a partir de la Llei General d'Educació i més concretament de les Ordres ministerials per a la Transformació i classificació de centres, 30-XII-1971 i 14-I-1972, quan comença la febre de creació de centres comarcals d'ensenyament i consegüentment la supressió d'escoles unitàries i mixtes.» (Jiménez, 1983: 29)

Després d'aquesta visió negativa de l'escola rural subjacent en els Plans de Desenvolupament s'ocultava el vertader motiu econòmic: eliminar les xicotetes escoles de les zones rurals pensaven que contribuiria a reduir la població rural i augmentar la mà d'obra per a la indústria, la construcció i els serveis en les capçaleres de comarca i en zones urbanes. Aquests Plans de Desenvolupament van deixar un camp quasi deshabitat i empobrit (de persones, d'oportunitats, de recursos, de serveis, etc).

Per això, tots els habitants de zones rurals que van viure els anys 60-70 del segle passat coneixen les expressions escola-llar, concentració o escola comarcal, transport escolar, etc. i els records en unes zones i unes altres s'assemblen: matinades, viatges, fred, separació familiar, desarrelament, condicions educatives dels centres millorables, poques garanties de millora de la qualitat educativa, rebuig mutu entre concentrats-concentradors, etc. Si bé és cert que alguns reconeixen que la seua situació escolar va millorar respecte de les seues escoles d'origen.

Malgrat els últims esforços tecnocràtics concentradors, l'intent d'eliminar les escoles xicotetes havia fracassat. A partir de 1976 diversos factors així ho indiquen: el replantejament de la política per a l'escola rural; la problemàtica del transport escolar i els seus accidents; l'organització de pobles en contra de les concentracions i la seua difusió en premsa després de la defunció del general Franco i l'inici de la transició política; l'impuls a l'escola rural a partir de revistes com *Cuadernos de Pedagogía* o *Aula Libre*; el sorgiment d'Escoles d'Estiu i Moviments de Renovació Pedagògica (MRP) i

de grups de mestres en defensa de l'escola rural o les investigacions dels Instituts de Ciències de l'Educació (ICE) sobre comparació quantitativa dels costos de les Escoles-Llar i Concentracions Escolars que resultaven més cares que les escoles xicotetes i no sempre possibilitaven millors resultats, etc.

A principis dels 80 comencen a reobrir-se escoles i s'ha iniciat un procés de transferències educatives a diferents comunitats autònomes que s'ocuparan d'organitzar l'educació i es promou una educació compensatòria també al Real Decreto 1174/1983, de 27 de abril, sobre educación compensatoria (BOE núm. 112, 11-3-1983) que considera actuacions en zones d'actuació educativa preferent (ZAEP) que mostren taxes superiors a la mitjana nacional en analfabetisme, no assistència a Educació Preescolar, desfasament entre curs acadèmic i edat en Educació General Bàsica, abandons en aquest mateix nivell, no escolarització en Ensenyaments Mitjans i abandons en Formació Professional de primer grau. En elles es va dissenyar un Pla especial d'actuació amb prioritat en les inversions en construccions i equipament (article 3), mitjançant serveis de suport escolar i centres recursos, estabilitat del professorat, cursos especials, campanyes d'alfabetització, obres i equipament escolar, etc.

Tres anys després d'iniciar-se els Programes d'Educació Compensatòria es va publicar el Real Decreto 2731/1986, de 24 de diciembre, sobre constitución de Colegios Rurales Agrupados de Educación General Básica (BOE núm. 8, 9-1-1987) en l'àmbit de gestió del Ministeri d'Educació, no afectant les Administracions Educatives amb competències (Disposició Final Primera). Aquest fet va suposar l'inici de marxos diferents en atenció a l'educació rural. El Ministeri havia de promoure els Col·legis Rurals Agrupats (CRA) i les Autonomies van desenvolupar aquest model o uns altres.

El preàmbul del Reial decret 2731/1986 és un resum del procés d'escolarització bàsica en zona rural: col·legi nacional de huit unitats escolars com a mínim, una per cada nivell, concentració escolar i transport escolar massiu, tancament d'unitàries i reducció de les xicotetes escoles denominades centres incomplets, mancats, en general, dels recursos de professorat, instal·lacions i equipament mínims per a atendre adequadament els objectius propis de l'Educació General Bàsica, per la qual cosa "lluny d'aconseguir l'objectiu de reduir les disparitats existents entre el mitjà urbà i el rural, aqueixa política educativa va agreujar les manques d'aquest últim, dificultant el desenvolupament educatiu i afectiu dels alumnes i contribuint al seu desarrelament cultural." (paràgraf 4, preàmbul Reial decret 2731/1986)

Així es promou un nou model que assegura l'atenció educativa dels alumnes de preescolar i dels cicles inicial i mig - 1r-2n i 3r-5é de l'EGB, respectivament- en la seua localitat de residència i permet diverses fórmules d'atenció a l'alumnat del cicle superior (6é-8é d'EGB), com el desplaçament periòdic dels professors itinerants o el dels alumnes per a la utilització d'instal·lacions i equipaments especialitzats (article 2). A més la disposició addicional possibilita que el Ministeri convertisca concentracions escolars en Col·legis Rurals Agrupats d'Educació General Bàsica, amb la finalitat de millorar les condicions i qualitat de l'ensenyament, convertint-se el model CRA en algunes zones en una nova modalitat de concentració escolar, que es manté fins l'actualitat.

Simultàniament es van desenvolupar altres models d'escolarització rural com a agrupacions (ZER; CER; PAEP-R, etc.)

Durant tot aquest període l'alumnat de preescolar no computava a l'efecte de mantenir l'escola, oberta, però a partir de la Llei orgànica 1/1990, de 3 d'octubre de 1990, d'Ordenació General del Sistema Educatiu (BOE núm. 238, 04/10/1990) s'incorpora l'educació infantil de 3 anys al sistema educatiu d'oferta general i l'alumnat de 3 a 5 anys computa a l'efecte de matrícula juntament amb els d'Educació Primària (1r a 6é), compensant en part l'efecte del trasllat dels alumnes de 12 i 13 anys (1r i 2n de l'Educació Secundària Obligatòria -ESO-) als instituts, per a intentar minimitzar l'efecte de la concentració escolar de l'alumnat d'ESO en centres de secundària, perquè la normativa prohibia que s'impartira aquesta etapa a les escoles. Aquest fet podria haver causat gran revolada en les zones rurals, però l'estratègia governamental va assortir l'efecte esperat evitant un fort rebuig social. Aquesta situació es manté fins a l'actualitat, però amb la crisi econòmica iniciada en la dècada passada s'obri un nou procés de clausura d'escoles amb els mateixos arguments que s'empren en la concentració escolar (Santamaría, 2012b: 1) el que ha exigít a les administracions aplicar sistemes més transparents en les seues decisions, ja que ara les comunitats rurals poden dotar-se d'instruments per a formular al·legacions a favor del manteniment de l'escola rural (Santamaría, 2015: 24-25)

La falta de col·laboració entre les administracions autonòmiques i l'ús de models diferents d'escola rural a Espanya possibiliten que el Consell Escolar de l'Estat en els seus informes anuals aporte informació sobre escola rural centrada en els CRA que indueix als lectors d'aquests informes a l'error si comparen dades globals de diferents cursos sense comprovar si computen les mateixes comunitats autònomes. Així en un monogràfic sobre escola rural s'indica que de 2002-03 a 2008-09 l'escola rural passa de 91.000 alumnes a 61.000 (Sepúlveda i Gallardo, 2011: 143) i no sorprén les autores que es perda quasi el 33% de la matrícula perquè no apareixen les mateixes comunitats.

Però si comparem les dades dels informes del Consell Escolar de l'Estat dels cursos 2012-13, 2013-14 i 2014-15, sense atendre les comunitats representades s'indica que hi ha una matrícula de 49.384 alumnes, 66.223 i 78.721 respectivament (Consell Escolar de l'Estat, 2014: 223; 2015, 217 i 2017: 214). Segons aqueixes dades en tres cursos successius ha augmentat la matrícula dels CRA uns 29.337 alumnes que suposen un increment de matrícula del 59% en 3 cursos, dada totalment impossible en un context rural demogràficament recessiu.

Per a planificar l'educació és erroni computar de menys la matrícula rural (invisibilitzant-la) i pitjor creure que hi ha un fals repunt de matrícula escolar per partir de dades de diferents comunitats i models diferents.

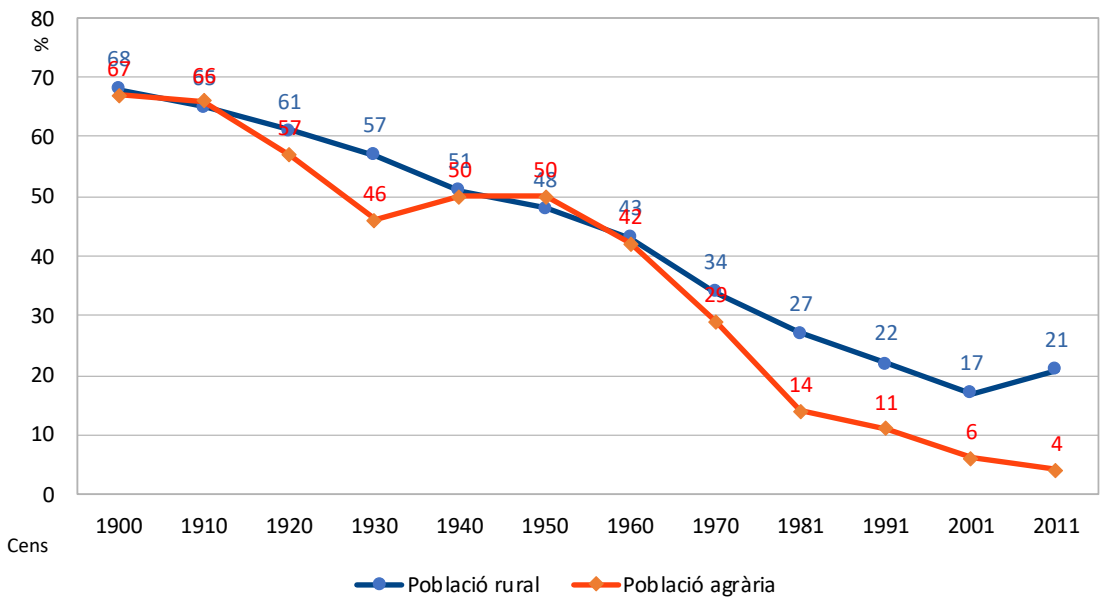
Es proposa com a solució la definició d'indicadors de ruralitat que contemplen tots els models educatius existents en un país, atenent el model d'aula (multigrat o no) així com els diferents serveis que els han de donar-li suport (orientació, supervisió, formació del professorat, tecnologies de la informació, innovació i investigació educativa, beques, transport escolar, menjadors, residència...) encara que no siguin específicament rurals.

5.3. Demografia i escolarització a Espanya

A Espanya el pes de la població rural respecte del total ha anat decreixent al llarg dels últims 100 anys. Hem considerat població rural la que resideix en municipis de menys de 10.000 habitants, amb un criteri més lax que els habituals utilitzats a Espanya. L'Institut Nacional d'Estadística (INE) defineix els municipis rurals com els que tenen menys de 2.000 habitants. El Ministeri d'Agricultura els defineix si se situen en zones rurals i tenen menys de 5.000 habitants. Hi ha diferents definicions i en totes hi ha excepcions. (Santamaría, 2012a, pàg. 6-11).

La proporció de població rural respecte del total es redueix fins al cens de 2001 amb 17% i repunta fins a 21% quan l'estimació realitzada en 2001 per a 2011 va ser d'un 13%. La població agrària estimada en 2001 per a 2011 és 2% front al 4% real. **El percentatge de població rural real en 2011 supera el calculat en 2001, la qual cosa fa pensar que encara que la seua tendència és regressiva no és tant negativa com s'esperava i encara es poden prendre mesures, com sembla que es promou amb les polítiques del repte demogràfic.**

Gràfica 1: Evolució de la població rural i agrària a Espanya 1900-2011.



Font: Elaboració pròpia a partir de Santamaría, 1996: 135 i INEbase, 2017.

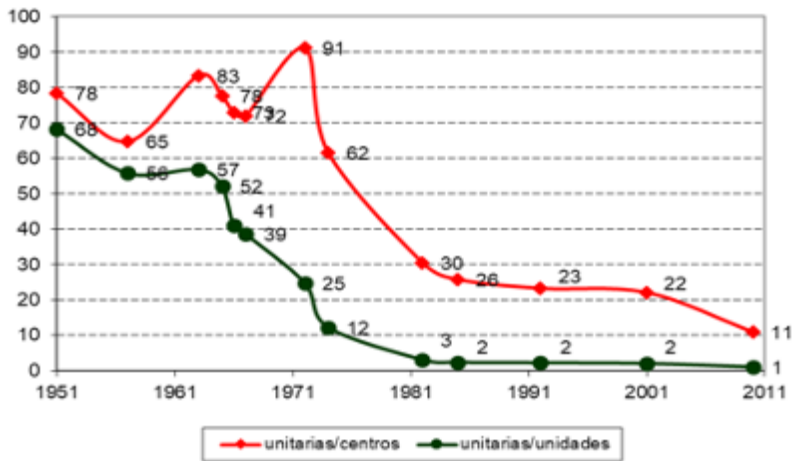
Simultàniament la població activa dedicada al sector agropecuari s'ha reduït respecte de la població activa total, observant-se un repunt entre 1930 i 1950, que es correspon amb la Guerra Civil Espanyola, la II Guerra Mundial i l'Autarquia i bloqueig econòmic del qual promovia l'autosuficiència alimentària. A mitjan 50, amb l'obertura a altres països, s'inicia un fort èxode rural, sobra gent treballant en el camp i fa falta

mà d'obra a les ciutats. És la dècada prèvia a l'inici de les concentracions escolars i el punt de partida o de referència inicial.

Totes dues sèries mostren la pèrdua de pes del rural respecte del total.

Al mateix temps, la xarxa escolar primària del país ha s'ha reduït, concentrant escoles rurals en 2 onades concentradores massives en els 60 i els 70, però recentment s'observa un període concentrador a partir del 2000, dissimulat per l'expansió dels CRA i altres agrupacions. Així, mentre el total d'unitats a Espanya ha augmentat en incrementar-se la població, la quantitat d'unitàries respecte del total d'unitats i de centres s'ha reduït, evidenciant els citats processos de concentració escolar.

Gràfica 2: Evolució del percentatge d'unitàries respecte del total d'unitats i centres



Font: Elaboració pròpia a partir de Santamaría, R. 1996 i INEbase, 2017.

En la gràfica 2 pot observar-se l'augment d'unitàries superior al de centres en la dècada dels 50, corresponent al període d'expansió de la xarxa escolar en població dispersa on cada unitària és una escola i amb aquesta mesura es pretén, a més de complir les normes educatives, retindre la població rural en els seus llocs d'origen. La línia roja evidència els dos anys clau de les concentracions tradicionals, 1962 i 1972, anys en què es concentren escoles i per aqueix motiu augmenta el percentatge d'unitàries, que no han sigut concentrades, respecte del total de centres que s'ha reduït molt en suprimir-se moltes escoles xicotetes que computaven com a centres independents.

5.4. Existeix relació entre demografia i planificació escolar?

En l'annex I s'adjunten algunes dades dels 63 pobles i sectors escolars de concentració utilitzats en aquest treball per a intentar trobar alguna relació entre planificació escolar i demografia.

Intentarem comprovar si la planificació escolar ha pogut influir en la tendència de la població calculada com el pendent dels índexs de població entre censos successius

(des de 1950 fins a 2011 en cada municipi: negatiu en cas de pèrdues continuades i positiu en cas d'incrementos).

S'ha calculat l'anàlisi de variància ANOVA per al pendent de l'índex 1950 de cada cens (PI1950) en relació amb el tipus escolar planificat en 1971, 1979 i 2005 (TE1971, TE1979 i TE2005 respectivament)². **En els tres moments s'ha trobat que la diferència total entre els pendents dels 8 tipus escolars és estadísticament significativa amb un nivell del 5% de significació, resultat que confirma la hipòtesi: la planificació escolar sí influeix en l'evolució demogràfica del territori.**

Taula 2: ANOVA per a PI1950 per TE1971

Font	Suma de Quadrats	Gl	Quadrat Mitjà	Raó-F	Valor-P
Entre grups	3451,65	7	493,093	7,43	0
Intra grups	3716,81	56	66,3715		
Total (Corr.)	7168,46	63			

Taula 3: ANOVA per a PI1950 per TE1979

Font	Suma de Quadrats	Gl	Quadrat Mitjà	Raó-F	Valor-P
Entre grups	4217,82	7	602,545	11,44	0
Intra grups	2950,64	56	52,69		
Total (Corr.)	7168,46	63			

Taula 4: ANOVA per a PI1950 per TE2005

Font	Suma de Quadrats	Gl	Quadrat Mitjà	Raó-F	Valor-P
Entre grups	4716,29	7	673,756	15,39	0
Intra grups	2452,16	56	43,7886		
Total (Corr.)	7168,46	63			

² Veure annex I.

Si comparem les mitjanes de grup s'observen certes tendències:

Taula 5: Comparació de mitjanes municipals segons tipus escolar i any

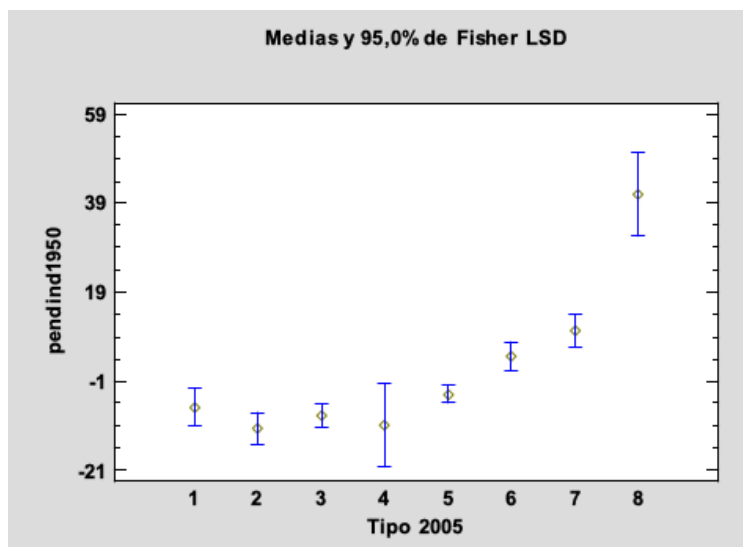
Tipologia escolar		1971		1979		2005	
		Casos	Mitjana	Casos	Mitjana	Casos	Mitjana
1	Ja no tènien escola en 1971	5	-6,8	5	-6,8	5	-6,8
2	Es va tancar l'escola a partir de la comarcalització	6	-10,7	1	-13,3	7	-11,6
3	Unitària, unidocent : tots els nivells per a un docent	15	-6,7	15	-8,5	14	-8,7
4	Cíclica elemental: 2 o 3 unitats, no imparteixen 5é EGB	2	-10,9	5	-5,9	1	-10,8
5	Cíclica: diverses unitats, imparteixen fins a 5é EGB,	24	-2,1	21	-5,6	21	-4,0
6	Graduada: 1 curs per aula, mínim 2 preescolar + 8EGB	9	2,5	14	5,3	8	4,5
7	Al poble hi ha Batxillerat o Formació Professional	2	12,8	2	12,8	7	10,2
8	A la ciutat hi ha, a més, estudis universitaris	1	40,8	1	40,8	1	40,8

En l'anàlisi s'han de prendre amb molta cautela **les dades de grups que tenen molt pocs casos, que hem marcat en negreta**. A més cal indicar que els tipus escolars 1 al 5 tenen interaccions entre ells, diferent de les que tenen amb la resta.

S'observa que els municipis amb tipus escolar inferior a 6 (no arribaven a 8é EGB -l'actual 2^{on} d'ESO) tenen tots tendències negatives i els municipis amb col·legis graduats, amb secundària o universitat (tipus 6 a 8) tenen tendència positiva. En general els primers perden població i els segons la guanyen.

Però potser la dada més destacable és que els pobles que perden la seua escola en el període 1971-2005 són els que tenen pitjor tendència, inferior fins i tot als que ja no la tenien en 1971. Aquesta dada anima a suposar que el tancament de l'escola té un efecte negatiu en la demografia major que la resta de tipus escolars planificats.

Gràfica 3: Taula mitjanes pedind1950-Tipesc2005



A continuació comprovarem l'efecte del tipus escolar sostingut (2005) respecte de l'índex de població 1970 en 2011 (I2011/1970), per a saber si efectivament el que van planificar en 1971 ha tingut efectes diferencials en la població censada de 2011.

Taula 6: ANOVA per a I2011/1970 per TE2005

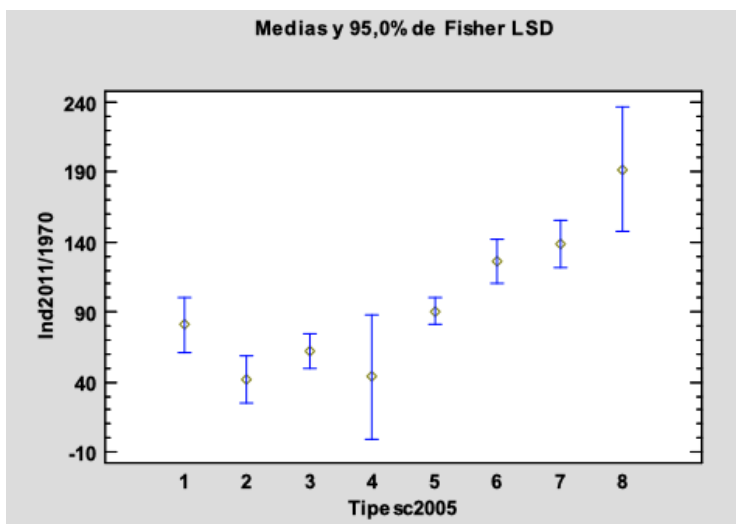
Font	Suma de Quadrats	Gl	Quadrat Mitjà	Raó-F	Valor-P
Entre grups	37570,2	7	5367,18	3,58	0,003
Intra grups	82406,8	55	1498,31		
Total (Corr.)	119977	62			

La diferència entre tots els grups és significativa, per la qual cosa detallarem les diferències significatives entre cada grup.

Taula 7: Diferència significativa de mitjanes intergrup

TE2005	Casos	Mitjana	Dif. Significativa mitjanes			
			5	6	7	8
1	5	80,8				-111,2
2	7	42,3	-45,7	-61,6	-79,3	-139,8
3	13	62,4		-41,1	-58,8	-119,3
4	1	44,0		-66,8	-84,5	-145,0
5	21	90,6				-94,1
6	8	126,5				
7	7	138,7				
8	1	192,0				
	63	89,4				

Gràfica 4: Mitjanes de Indpop1970 per tipesc2005



S'observa novament com el grup 2 és el que difereix més amb els de rang planificat superior, podent ratificar la hipòtesi anterior: els pobles que perden l'escola en el període estudiat, en 2011 presenten un índex de població respecte de 1970 sensiblement inferior als que tenen nivell 5 o superior (cíclics de diverses unitats o graduades). L'únic municipi amb escola cíclica que no completa la primera etapa d'EGB en 2005 té una tendència mitjana semblant als set municipis que van perdre l'escola.

No obstant això, cal matisar que les diferències entre eixos pobles i els que no tenien escola en 1971 o els que tenen escola unitària o bidocent no són significatives, la qual cosa modifica clarament l'afirmació anterior: **els pobles més xicotets (sense escola o amb escola no graduada) tenen una dinàmica demogràfica diferent d'aquells que tenen escoles graduades o amb nivells superiors (ensenyaments mitjans o universitaris), però els que perden l'escola tenen una evolució més negativa que tots els altres.**

Finalment, per saber com van influir les concentracions escolars promogudes en 1971 segons la variable "concentrat", amb ANOVA i el mètode LSD de Fisher, comparem l'índex de població de 2011 respecte de 1970 (I2011/1070) considerant si el municipi va ser concentrat (2), concentrador (1) o no va ser afectat (0).

Taula 8: ANOVA per a I2011/1970 per Concentrat

Font	Suma de Quadrats	Gl	Quadrat Mitjà	Raó-F	Valor-P
Entre grups	51392,6	2	25696,3	22,48	0
Intra grups	68584,5	60	1143,07		
Total (Corr.)	119977	62	2		

La diferència entre tots els grups és significativa, per la qual cosa detallarem les diferències significatives entre cada grup.

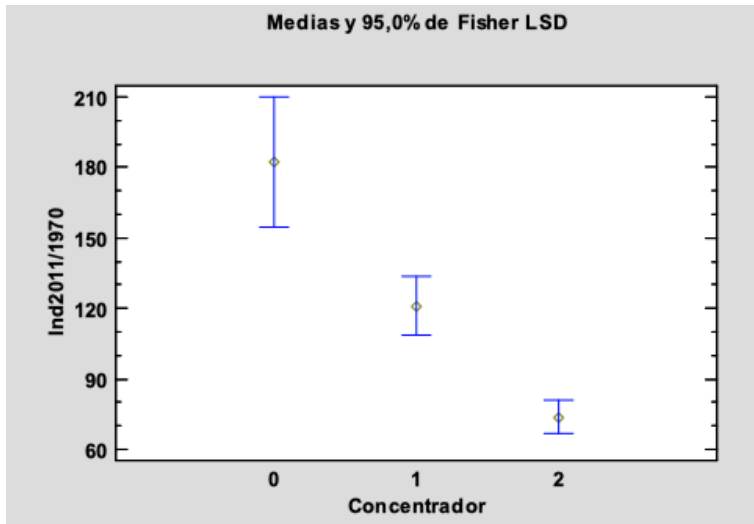
Taula 9: Mitjanes per a Ind2011/1970 per Concentrador

Concentrador	Casos	Mitjana	Error Est	Límit inf	Límit sup
0 Ni concentrat ni concentrador	3	182,3	19,5	154,7	209,9
1 Concentrador d'altres localitats.	14	121,1	9,0	108,4	133,9
2 Concentrat a altra localitat	46	73,7	5,0	66,6	80,7
Total	63	89,4			

Taula 10: Diferències entre mitjanes i homogeneïtat.

Concentrador	Casos	Mitjana	Dif.sign.		Gr.homogenis		
			1	2	0	1	2
0	3	182,3	61,2	108,7	XX		
1	14	121,1		47,5		X	
2	46	73,7					X

Gràfica 5: Mitjanes Indpob1970 i concentrador



L'anàlisi de dades mostra que la mitjana de l'índex del grup concentrat "2" (73,7) és significativament inferior a les del grup concentrador "1" (121,1) i del grup que va romandre al poble "0" quan es va proposar la concentració (182,3), la qual cosa ens permet afirmar que **la planificació escolar de 1971 en els 63 municipis i 13 sectors escolars de la província de Castelló i el seu desenvolupament posterior ha influït negativament en el cens de població en 2011 dels pobles concentrats i positivament en els concentradors.**

Al seu torn, dels **63 municipis estudiats només en 3 d'ells es va proposar concentració però van seguir una dinàmica particular de creixement poblacional molt superior a la mitjana**, segurament relacionat amb la proximitat a una capçalera comarcal (Altura està a 3 km de Sogorb, Sant Joan de Moró a 6 km de L'Alcora i 12 de Castelló) o capital provincial (Borriol a 9 km de Castelló) que ofereixen treball, educació mitjana i altres serveis amb fàcil accés (menys de 15 minuts amb cotxe) el que va exigir modificar la proposta de concentració inicial perquè l'alumnat es quedara en el propi municipi.

6. Discussió de resultats

En aquest apartat ens centrarem exclusivament en la discussió del tema demogràfic vinculat a la concentració escolar.

La població és un recurs molt escàs en algunes zones rurals. Atesa la *Imatge del Bé Limitat de Foster* (citada per Contreras, 1984: 113-115) afirmem que en zones rurals amb regressió demogràfica la població és un recurs que existeix en quantitat finita i és escàs. Si una localitat augmenta la seua població ho fa a costa de perjudicar les altres que no poden atraure-la i com més aïllada és la zona més forta és aquesta tendència perquè hi ha menys possibilitats d'interacció amb l'exterior.

Les concentracions escolars poden ser un exemple de la *Imatge del Bé Limitat* perquè hem comprovat que en general, quan a un poble li lleven escolars per a concentrar-los en un poble pròxim, amb la planificació escolar de 1971, quaranta anys després, en 2011, açò té un efecte negatiu en l'evolució demogràfica de les localitats concentrades i positiu en les concentradores.

Les conclusions d'investigacions etnogràfiques sobre l'efecte emocional del tancament de l'escola i la concentració escolar a Espanya (González, 1980; Santamaría; 1996) i Xile (Solís i Núñez, 2014; Vera Bachmann, 2013; Núñez, Solís, Soto, Cubillos i Solorza, 2013) ratifiquen el rebuig de les localitats concentrades respecte de les concentradores, que els "roben els xiquets per a créixer ells" i, com a poble, el condemnen a mort.

Aquesta percepció de la població rural és ratificada en aquesta investigació per les dades:

a) la tendència dels índexs de població de la sèrie de censos des de 1960 fins a 2011 respecte del cens de 1950 és significativament més baixa als pobles als quals es tanca l'escola respecte d'aquells que tenen escola graduada, ensenyaments mitjans o universitat; a més tots els estrats de nivell inferior a 6 tenen tendència negativa enfront de la resta que tenen tendència positiva (taules 8 a 11).

b) L'índex en 2011 respecte de 1970 respecte de la situació escolar en 2005 evidencia que els pobles sense escolar o amb escola molt xicoteta tenen índexs negatius i els pobles amb escoles amb amb EGB completa, ensenyaments mitjans o universitat tenen evolució positiva (taules 6 a 7).

c) L'índex de població 2011/1970 de municipis concentradors és significativament major que el de municipis concentrats, (taules 8, 9 i 10);

Aquestes dades només poden ser comparades, amb limitacions, amb els de Noelia Morales, sobre dues concentracions a Salamanca. Aquesta investigadora indica que únicament dues concentracions presenten diferències més significatives en relació amb el municipi concentrador i els municipis concentrats i que en la resta de concentracions analitzades la tendència de la població no difereix dels casos exposats, tenint una trajectòria paral·lela (Morales, 2013: 161). No obstant això, la seua comparació de dades no exposa mètode estadístic per a definir la diferència estadísticament significativa ni explica perquè hi ha municipis concentrats que tenen índexs superiors als concentradors.

A més, a partir de les seues dades refereix que els serveis per si mateixos no són suficients per a fixar i fins i tot per a incrementar la població en els nuclis rurals (Morales, 2013: 163) quan nosaltres hem comprovat que l'accessibilitat als serveis educatius sí que poden influir en la implantació i creixement de la població.

Finalment, respecte a la creença que les concentracions escolars suposarien una redistribució de la població amb una major concentració entorn d'aqueixes capçaleres o centres comarcals, Noelia Morales afirma que pot ser descartada perquè no van fer mossa en la dinàmica demogràfica regressiva d'aquests xicotets municipis. almenys per a la província de Salamanca (Morals, 2013: 183). En canvi, nosaltres hem comprovat que en quasi tots els sectors escolars estudiats el municipi concentrador sol tindre en 2011 un índex respecte de 1970 superior als que tenen els nuclis concentrats. De la mateixa manera, els concentradors presenten una tendència demogràfica més favorable que els concentrats amb molt poques excepcions.

Respecte de l'impacte dels serveis educatius i sanitaris en l'estabilitat o augment de població Escribano suggereix que l'existència del servei educatiu o sanitari no és suficient per a possibilitar l'accés de nova població, sinó que han de ser de qualitat i accessibles (Escribano, 2011, p. 36), la qual cosa pot ajudar a explicar les excepcions:

a) pobles pròxims al concentrador que van augmentar la seua població i va créixer la seua escola, evitant la concentració i tenen institut a menys de 15 km. (Altura, Borriol i Sant Joan de Moró);

b) pobles concentrats l'índex dels quals és superior al dels respectius nuclis concentradors (Navaixes respecte de Sogorb, La Pobla Tornesa respecte de Castelló, la Vall d'Alba respecte de Vilafamés) que es beneficien del nucli de serveis i eviten els seus problemes.

Açò podria explicar també perquè hi ha municipis que ja no tenien escola en 1971 (tipus 1) que en 2011 tenen un índex superior als que la van pendre o tenen escola molt xicoteta (tipus 2-4). L'existència de l'escola no garantix, per si sola, una bona tendència poblacional. Altres factors (vivenda, treball, accessibilitat) poden influir en l'accés de nous pobladors.

Malgrat tot, hi ha un servei educatiu complementari que ara sembla més demandat que mai: el menjador escolar. Moltes escoles menudes no poden oferir-lo per la baixa quantitat d'usuaris i si no és amb ajudes externes és impossible activar-lo i mantrindre'l.

7. Conclusions

El descens de població en zones rurals suposa un descens de matrícula que pot conduir al tancament de l'escola i a la concentració escolar.

Aquest problema és generalitzat a tot el món i és abordat pels governs estatals o locals en diferents moments, sent els països anglosaxons els qui van iniciar els seus processos de "consolidació" a principis del segle XX, amb molta bibliografia sobre aquest tema als Estats Units.

Les investigacions de quasi 100 anys han creat un imaginari reiterat sobre els alts costos i baixa qualitat de les xicotetes escoles rurals, que es tanquen per a oferir a l'alumnat rural un servei educatiu més equitatiu amb les mateixes oportunitats que tenen a les ciutats, apartant-los forçosament de les seues famílies i les seues arrels.

Aquesta imatge encara persisteix i és utilitzada per tots els gestors que volen promoure concentracions escolars, malgrat haver-hi multitud d'investigacions amb rigor científic suficient que refuten en part o totalment la suposada mala qualitat de l'escola rural o els seus alts cost i exposen els efectes negatius per a l'alumnat concentrat.

L'efecte del tancament de l'escola en la localitat és viscut pels seus pobladors com una agressió a la seua comunitat per part de l'administració (oprimits i opressors), especialment si el procés es realitza de forma autoritària, sense informació objectiva ni participació de la comunitat afectada.

En l'imaginari rural el tancament de l'escola significa la mort del poble, imatge que confirmem amb les tendències demogràfiques molt més negatives dels municipis concentrats respecte dels concentradors.

S'ha pogut demostrar que la planificació educativa realitzada en 1971 a la província de Castelló ha influït negativament en l'evolució dels nuclis concentrats respecte dels

concentradors que en general presenten una millor tendència demogràfica i millors índexs demogràfics.

La planificació educativa pot influir en l'evolució demogràfica de les zones però hi ha altres factors que modulen aquesta influència: tendència demogràfica anterior, grandària de població en el moment de la concentració, accessibilitat al poble concentrador, influència socioeconòmica de municipis concentradors respecte de la resta, especialment en les ofertes educatives postobligatòries, etc.

S'ha trobat un problema fonamental en les transicions escolars de les localitats concentrades a les concentradores, tant en el cas de tancament com en el cas de trasllat per a continuar estudis. La mala transició pot facilitar el rebuig, el fracàs acadèmic i l'abandó escolar. Aquests problemes educatius suposen l'empobriment del capital humà que limita el desenvolupament rural i sustenten el major abandó escolar prematur rural. Per això és necessari planificar la xarxa escolar rural des d'infantil a l'educació postobligatòria, especialment ara la formació professional i d'adults, que no s'havien considerat en la planificació dels serveis educatius a les zones rurals.

És imprescindible referir que hi ha models educatius rurals com els CRA d'Espanya o els models d'agrupacions d'escoles que treballen coordinades sense perdre la seua identitat (ZER de Catalunya i uns altres) s'han demostrat útils per a mantindre vives les escoles rurals però no han sigut suficients per a contindre la despoblació, per falta de planificació escolar a altres nivells i per altres factors ja citats (dificultats d'accés a vivenda, treball, comunicacions, internet, etc). Al mateix temps s'estan implementant nous models rurals que integren educació infantil, primària i secundària (CEIBAS a Múrcia, CEIPSO a Madrid, Institut-Escola a Catalunya) sense trencar els vincles amb les altres escoles de la zona que poden contribuir a un millor arrelament dels joves a la zona o el seu retorn.

Altres models que s'han provat efectius per a la millora educativa rural són la Escuela Nueva de Colòmbia, que s'ha escampat a altres continents amb èxit o els models educatius de suport a l'escola rural aplicats a Amèrica Llatina, propiciats per administracions (Xile, l'Argentina, Costa Rica, Mèxic, Colòmbia, el Perú, el Brasil, Uruguai, etc.) o per fundacions (Escuela Nueva, Fe y Alegría, Luces para Aprender, etc.), així com els propis de l'Educació Intercultural Bilingüe destinada a poblacions indígenes. En tots ells s'apodera a la població rural perquè facen seua l'escola i s'impliquen en el procés educatiu, convertint-se en comunitats educadores.

Tant el model d'agrupació en centre únic, com les agrupacions mantenint la identitat finalment es potencien amb xarxes de col·laboració amb altres centres i aquest és un dels principals camins a seguir. Exposar els èxits i els fracassos, per a compartir experiències i aprenentatges, evidenciant que l'escola rural pot obtindre bons resultats educatius sense apartar a l'alumnat del seu entorn, és necessari per al nostre futur.

8. Propostes

Respecte de l'estudi estadístic sobre planificació escolar i demografia es pretén completar la investigació de 63 municipis estudiats als 135 que componen actualment la província de Castelló per a poder generalitzar les conclusions sobre l'efecte de la concentració escolar en tota la província i aprofundir en el tractament estadístic, re-

finant-lo més i millor i considerant altres factors (alumnat que s'escolaritza en la localitat, població disseminada, distància o temps de transport a altres centres, etc.) per a intentar revalidar empíricament les conclusions anteriors amb tota la planificació escolar provincial.

És urgent donar màxima difusió al document davant l'onada de concentracions que s'està produint a tot el món (amb la justificació de l'èxode rural) per la recessió demogràfica rural que es viu a Europa, on hi ha un seriós perill de despoblació rural que afecta l'escolarització.

Es proposa recopilar estudis procedents d'àmbits científics no vinculats a educació que poden llançar llum sobre el procés de concentració escolar, com són la planificació regional, la geografia, l'economia, l'ecologia i promoure la difusió de bibliografia en llengües romàniques entre investigadors d'educació rural i xarxes col·laboratives (GIER a Catalunya, RIBETER a Amèrica Llatina, Niños del Milenio, etc.), especialment dels resultats rurals per a traslladar una visió en positiu de l'escola rural, així com evidenciar les bretxes urbà-rural, la seua evolució i valorar què es fa sobre aquest tema.

Els sistemes de transparència que apliquen les administracions en els seus procediments (inclosos els expedients de supressió i concentració escolar) i l'ús d'internet en zones rurals permeten que ara hi haja més possibilitats i alternatives per a contribuir a la defensa de l'escola rural que en les concentració anteriors, contribuint a visibilitzar el procés i que es pugui fer el seu seguiment, a més d'implicar diferents etapes educatives en aqueixa planificació: Formació Professional, Formació de Persones Adultes, Idiomes, etc.

L'augment de la freqüència, intensitat i extensió d'incendis forestals en zones de clima mediterrani (Califòrnia, Xile, Espanya, Grècia, Portugal), els efectes de l'agroindústria més agressiva (escoles fumigades a l'Argentina, l'Uruguai, el Brasil), la desforestació de boscos ancestrals (el Brasil, Xile), la sobreexplotació a què es sotmet el territori en detriment de models d'explotació tradicionals propis dels pobles indígenes o la reducció de pobladors indígenes -cal considerar els rurals d'ací com indígenes - són problemes ecològics greus. Per a afrontar-los són necessaris models de planificació del desenvolupament rural que consideren la funció ecològica de l'educació en les comunitats rurals: fixació de la població, formació d'actituds i d'hàbits respectuosos amb l'entorn, del sentit de pertinença al territori i del compromís amb la comunitat, etc, perquè és la població rural la que millor pot custodiar el territori amb èxit a partir del compromís de tota la societat.

El compromís ha de començar des de les Administracions garantint en les zones rurals una educació de proximitat que facilite la implicació de les comunitats en el procés educatiu, evitant en tot el possible les concentracions escolars i proposant elements de millora si la concentració és inevitable (transició entre escoles i entre etapes educatives, implicació de les famílies i comunitats d'origen, participació, transparència en els processos) i per a això es proposa un Pla Nacional d'Educació Rural (Santamaría, 2017; 2018.a; 2018.b; 2019.a) que ha de ser un dels fonaments de la lluita contra el risc de despoblament i la sostenibilitat el medi rural, especialment a la nostra comunitat tan dicotòmica (muntanya-pla, interior-costa, rural-urbà, natural-artificial) on les interaccions entre territoris existixen i cal que les zones més poblades siguin solidàries

amb les que perden població, perquè la salut del sol, de l'aire i de l'aigua de les zones rurals afecten la sostenibilitat de tota la comunitat.

ANNEX I 63 Municipis de Castelló i sectors escolars d'Educació General Bàsica planificats

LOCALITAT	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2011
Rossell	1766	1508	1494	1353	1250	1245	1164
Alcalà de Xivert	4740	4394	4314	4580	4779	5682	8175
Santa Magdalena de Pulpis	962	924	784	732	763	734	848
Catí	1588	1326	1102	1006	879	850	850
Coves de Vinromà, les	3030	2603	2397	2208	1915	1818	2049
Salzedella, la	1350	1204	1084	967	858	786	870
Sant Mateu	2878	2452	2254	2011	1816	1859	2118
Sarratella	404	351	230	167	103	93	103
Tírig	1219	1045	879	738	605	549	560
Xert	2033	1665	1480	1235	982	898	889
Torreblanca	4208	3809	4140	4577	4608	4790	5718
Vilanova d'Alcolea	1516	1296	1114	894	726	640	703
Benlloch	1490	1316	1156	1043	904	901	1211
Cabanes	3521	3254	3050	2762	2378	2473	3019
Sierra Engarcerán	2024	1816	1531	1315	1150	1070	1054
Torre d'en Doménech, la	473	425	404	343	263	229	265
Borriol	2475	2708	2495	2428	2668	3812	5180
Castellón de la Plana	53331	62493	93968	126464	138489	147667	180114
Pobla Tornesa, la	714	627	541	510	509	581	1165
Sant Joan de Moró	910	1235	1450	1530	1602	1863	2938
Vall d'Alba	2551	2438	2299	2135	1949	1943	3036
Vilafamés	2475	1984	1568	1533	1399	1514	1951
Castillo de Villamalefa	996	734	464	225	127	96	114
Cortes de Arenoso	1230	1081	689	464	409	366	347
Lucena del Cid	3457	2877	2218	1879	1641	1528	1516
Ludiente	847	659	421	305	253	209	200
Villahermosa del Río	2118	1593	1084	542	524	442	500
Zucaina	1041	809	503	287	228	197	190
Alcora, L'	4043	5248	7005	7981	8372	9508	10856
Costur	742	672	555	493	482	466	581

en 1971.

Pendind 1950	Ind 2011/1970	Incram 2011-1970	Ind conc 1970	Ind con 2011	sector 71	tipesc 1971	tipesc 1979	Tipesc 2005	concer- trador
-4,2	78	-330	89	91	2	5	5	5	2
14,0	189	3861	92	48	6	6	6	7	1
-1,5	108	64	98	94	6	5	5	5	2
-5,9	77	-252	75	92	7	5	5	5	2
-4,5	85	-348	75	85	7	5	6	6	1
-5,7	80	-214	96	99	7	5	5	5	2
-3,0	94	-136	100	98	7	6	6	7	1
-12,1	45	-127	85	85	7	2	3	3	2
-8,3	64	-319	100	99	7	5	5	5	2
-8,3	60	-591	82	94	7	5	5	5	2
7,8	138	1578	98	89	11	6	6	7	1
-8,6	63	-411	97	99	11	5	5	5	2
-2,7	105	55	93	96	12	5	5	5	2
-2,7	99	-31	72	75	12	6	6	6	1
-7,6	69	-477	21	24	12	3	3	3	2
-8,5	66	-139	100	100	12	3	3	3	2
19,1	208	2685	98	70	15	5	6	6	0
40,8	192	86146	85	94	15	8	8	8	1
11,2	215	624	100	88	15	5	6	5	2
30,9	203	1488	69	80	16	5	6	6	0
1,9	132	737	31	66	16	5	5	7	1
-0,5	124	383	94	86	16	6	6	6	1
-12,3	25	-350	41	58	18	3	3	2	2
-10,9	50	-342	32	50	18	4	5	3	2
-7,5	68	-702	67	89	18	6	6	5	1
-10,1	48	-221	55	64	18	3	3	3	2
-10,0	46	-584	44	73	18	5	5	5	2
-11,2	38	-313	57	94	18	5	5	3	2
25,4	155	3851	96	92	19	6	6	7	1
-2,8	105	26	84	93	19	3	3	5	2

LOCALITAT	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2011
Figueroles	527	498	543	595	584	583	583
Alfondeguilla	1009	1008	968	928	914	921	881
Azuébar	556	525	506	428	395	327	376
Chóvar	504	480	455	421	407	369	363
Vall d'Uixó, la	11712	18596	24105	26145	27387	28964	32864
Algimia de Almonacid	835	665	537	418	318	299	315
Almedfjar	495	458	415	295	298	270	306
Altura	3091	2943	2895	2905	2985	3140	3924
Castellново	1275	1239	1296	1098	1090	1026	1065
Gaibiel	775	629	430	330	221	200	196
Gátova	1213	972	829	635	468	471	460
Geldo	898	878	743	790	717	703	699
Matet	441	367	274	158	121	125	111
Navajas	938	802	585	542	457	564	819
Segorbe	7317	7538	7342	7525	7435	8023	9326
Soneja	1720	1801	1607	1525	1435	1383	1533
Sot de Ferrer	671	595	503	443	413	407	442
Vall de Almonacid	613	538	469	309	271	279	277
Benafer	297	259	172	130	106	150	177
Caudiel	1311	1103	930	618	666	704	754
Higueras	165	129	62	51	33	47	49
Jérica	2712	2399	2186	1680	1608	1561	1634
Pavías	218	152	104	86	65	59	59
Barracas	550	426	300	232	170	164	198
Bejís	1103	891	680	524	376	370	423
Fuente la Reina	218	167	77	37	32	32	64
Pina de Montalgrao	501	494	335	238	197	157	149
Sacañet	277	166	106	61	74	84	87
Teresa	898	753	640	463	369	317	284
Torás	681	520	435	314	258	238	268
Toro (El)	922	722	424	335	294	291	279
Villanueva de Viver	320	277	198	164	107	74	66
Viver	3005	2248	2056	1683	1205	1307	1681

Pendind 1950	Ind 2011/1970	Incram 2011-1970	Ind conc 1970	Ind con 2011	sector 71	tipesc 1971	tipesc 1979	Tipesc 2005	concentrador
2,9	107	40	100	96	19	3	3	5	2
-2,2	91	-87	100	99	28	5	5	5	2
-6,8	74	-130	100	100	28	3	4	4	2
-4,9	80	-92	100	100	28	3	4	4	2
21,3	136	8759	99	100	28	7	7	7	1
-8,8	59	-222	100	100	30	3	3	3	2
-6,9	74	-109	100	100	30	3	4	3	2
5,3	136	1029	98	99	30	5	6	6	0
-3,8	82	-231	100	98	30	5	5	5	2
-10,9	46	-234	100	98	30	3	3	2	2
-9,0	55	-369	100	100	30	5	5	5	2
-3,5	94	-44	100	100	30	3	5	5	2
-11,4	41	-163	100	100	30	3	3	2	2
-0,2	140	234	100	99	30	3	4	5	2
4,3	127	1984	95	95	30	7	7	7	1
-3,5	95	-74	100	100	30	5	5	5	2
-4,6	88	-61	100	99	30	5	5	5	2
-8,9	59	-192	100	98	30	2	3	3	2
-4,8	103	5	100	84	31	1	1	2	2
-5,2	81	-176	100	97	31	5	5	5	2
-8,0	79	-13	100	100	31	1	1	1	2
-6,1	75	-552	89	91	31	6	6	6	1
-8,1	57	-45	100	100	31	1	1	1	2
-8,4	66	-102	100	96	32	2	3	3	2
-8,9	62	-257	74	85	32	5	5	3	2
-8,6	83	-13	100	100	32	1	1	1	2
-13,1	44	-186	100	100	32	2	3	2	2
-4,6	82	-19	67	68	32	1	1	1	2
-10,8	44	-356	100	96	32	4	4	4	2
-8,0	62	-167	100	100	32	3	3	2	2
-8,2	66	-145	99	97	32	2	3	3	2
-13,3	33	-132	100	100	32	2	2	2	2
-5,3	82	-375	87	92	32	6	6	6	1

Columna	Nom	Descripció
1	Municipi	Municipi
2	1950	Cens 1950
3	1960	Cens 1960
4	1970	Cens 1970
5	1981	Cens 1981
6	1991	Cens 1991
7	2001	Cens 2001
8	2011	Cens 2011
9	pendind1950	Pendent dels índexs respecte de 1950
10	Ind2011/1970	Índex en 2011 respecte de 1970
11	Increment 2011-1970	Variació de població en 2011 respecte de 1970
12	Ind conc 1970	Índex de concentració de població a la capçalera en 1970
13	Ind con 2011	Índex de concentració de població a la capçalera en 2011
14	sector 71	Sector escolar en 1971
15	tipesc1971	Tipologia escolar 1971: planificada
16	tipesc1979	Tipologia escolar 1979: executada
17	tipesc2005	Tipologia escolar 2005: sostinguda
18	concentrador	Si es municipi concentrador, concentrat o no afectat

9. Referències bibliogràfiques

- AVANT (2019): Agenda Valenciana Antidespoblament. Presidència de la Generalitat Valenciana. València. <http://www.presidencia.gva.es/es/web/begv-gavina/despoblament>
- Banco Mundial, (2017a), *Porcentaje de población rural en el mundo, 1960-2016*. Recuperado de <https://datos.bancomundial.org/indicador/SP.RUR.TOTL.ZS?end=2016&start=1960&view=chart>
- Banco Mundial, (2017b), *Población rural en el mundo, economías y países. 1960-2016*. Recuperado de <https://datos.bancomundial.org/indicador/SP.RUR.TOTL?end=2016&start=1960&view=chart>
- CERi (2017): *Trends Shaping Education Spotlight 9: Country Roads: Education and Rural - Life*. Centre for Education Research and Innovation-CERI. OCDE. 12 p.
- Comisaría del Plan de Desarrollo Económico y Social (1972): *III Plan de Desarrollo Económico y Social. Educación. 1972-1975*. Presidencia del Gobierno. Madrid. 172 pp.
- Comisión Especial (2019): *INFORME DE LA COMISIÓN ESPECIAL SOBRE LA EVOLUCIÓN DEMOGRÁFICA EN ESPAÑA*. Diario Oficial de las Cortes Generales, Senado. (DOCG, núm. 360, 01/04/2019). 39-51. http://www.senado.es/legis12/publicaciones/pdf/senado/bocg/BOCG_D_12_360_2732.PDF
- CER (2017): *Dictamen del Comité Europeo de las Regiones - La respuesta de la UE al reto demográfico 2017/C 017/08*. Comité Europeo de las Regiones. Bruselas. (DOUE 18.01.2017). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016IR0040&from=ES>

- CES (2018): Informe 01/2018: *El medio rural y su vertebración social y territorial*. Consejo Económico y Social de España Departamento de Publicaciones. Madrid. <https://www.ces.es/documents/10180/5182488/Inf0118.pdf/6d616668-0cb8-f58c-075b-2251f05dad9f>
- CGRD (2019): Comisionado del Gobierno frente al Reto Demográfico (2019): Directrices Generales Estrategia Nacional frente al Reto Demográfico. Ministerio de Política Territorial y Función Pública. Madrid. 100 págs. https://www.mptfp.gob.es/dam/es/portal/reto_demografico/Estrategia_Nacional/directrices_generales_estrategia.pdf.pdf
- Consejo Escolar del Estado (2014): Informe 2014 sobre el estado del sistema educativo Curso 2012-13. Secretaría General Técnica. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid. 693 pp
- Consejo Escolar del Estado (2015): Informe 2015 sobre el estado del sistema educativo Curso 2013-2014. Secretaría de Estado de Educación, Formación Profesional y Universidades. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid. 584 pp. DOI: 10.4438/i15cee
- Consejo Escolar del Estado (2017): *Informe 2016 sobre el estado del sistema educativo Curso 2014-2015*. Secretaría de Estado de Educación, Formación Profesional y Universidades. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid. 602 pp. DOI: 10.4438/i16cee
- Contreras Hernández, Jesús (1984): “La teoría de la “modernización” y su concepto de cultura campesina: reflexiones críticas.” en Sevilla Guzmán, Eduardo (Coord.) (1984): *Sobre agricultores y campesinos. Estudios de sociología rural de España*. Servicio de Publicaciones Agrarias-M.A.P.A. Madrid. 1984. págs. 109-148. http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/fondo/pdf/18371_4.pdf
- Escribano Pizarro, Jaime (2011): “El valor de los servicios educativos y sanitarios en los procesos de atracción y mantenimiento de la población en el medio rural” en *AGER, Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*. 07-2011, pp. 1-41. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/4042750.pdf>
- ESCUELARURAL.NET: <http://www.escuelarural.net>
- FEMP (2017): *Documento de Acción. Listado de medidas para luchar contra la despoblación en España*. Comisión de despoblación. Federación Española de Municipios y Provincias. Madrid. http://www.femp.es/sites/default/files/multimedia/doc_despob_definitivo_0.pdf
- Feu Gelis, Jordi (1999): *Política i legislació educativa a l'entorn de l'escola unitària i cíclica. Evolució i situació actual a les comarques gironines (1970-1998)*. Tesis doctoral depositada en el Departamento de Pedagogía de la Universitat de Girona. Rec. <http://hdl.handle.net/10803/7982>
- ITE (s.f. circa 1971): Proyecto de comarcalización y elaboración del mapa escolar de nivel básico de la provincia de Castellón. (Roig Ibáñez, José, Inspector Jefe coordinador). Inspección Técnica de Educación. Delegación Provincial de Educación. Ministerio de Educación y Ciencia. 49 pág. (inédito).
- Jiménez Sánchez, J. (1983): *La escuela unitaria*. Laia. Barcelona.

- Morales Romo, Noelia (2013): “La política de concentraciones escolares en el medio rural. Repercusiones desde su implantación hasta la actualidad”. *Ager. Revista de estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*. Vol. 14. 145-187. http://ruralager.org/wp-content/uploads/Ager-14_5.pdf
- Partenalía (2019): <http://partenalía.eu/index>
- Repoblem (2019): <https://www.dipcás.es/es/repoblem.html>
- REDR (2018): *RedPoblar: analizando el medio rural en clave positiva*. Red Española de Desarrollo Rural. Madrid. 226 pp. <http://www.redr.es/es/cargarAplicacionNoticia.do?texto=&identificador=31580&fechaDesde=&idCategoria=0&fechaHasta=>
- Santamaría Luna, R. (1996): *La escuela rural entre 1970 y 1990. Zona del río Villahermosa*. (Tesis Doctoral). (1998) Col. MicroMagna, 20. Servei de Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló. En web, 2012. <http://hdl.handle.net/10803/84066>
- Santamaría Luna, R. (2004): “L’evolució de la xarxa escolar als pobles del Pla de l’Arc: 1950-1999” en AA.VV. (2004): *Actes VI Jornades Culturals a la plana de l’arc. Cabanes, 19, 20 i 21 d’octubre 2001*. Comissió VI Jornades Culturals a la Plana de l’Arc / Ajuntament de Cabanes/Diputació de Castelló. Castelló, pp. 97-140. En web desde 2017: http://escuelarural.net/IMG/pdf/Evolucio_de_la_xarxa_escolar_del_Pla_de_l_Arc_1950-1999.pdf
- Santamaría, R. (2012a): *Un poco de historia de la escuela rural en España*. 28-6-12. Recuperado en http://escuelarural.net/IMG/pdf/UN_POCO_DE_HISTORIA_DE_LA_ESCUELA_RURAL_EN_ESPANA.pdf
- Santamaría, R. (2012b): “Inspección de Educación y Escuela Rural. Contra el mito del bajo rendimiento de la escuela rural. Visión histórica 1972-2012.” *Avances en Supervisión Educativa. Revista de la Asociación de Inspectores de Educación de España*. 17. Noviembre 2012. 1-29 http://www.adide.org/revista/images/stories/revista17/asel7_mono04.pdf
- Santamaría Luna, R. (2014): Nivells d’estudis de la població del Pla de l’Arc 1991-2011. Anàlisi i propostes. XIX Jornades Culturals del Pla de l’Arc. Les Coves. 15-10-2014. 16 pàgs. <https://jornadesculturarc.files.wordpress.com/2013/04/comunicac3b3-nivells-destudis-de-la-poblac3b3-del-pla-de-larc-1991-2011.pdf>
- Santamaría Luna, R. (2015). Evaluaciones externas en la LOMCE: ¿ejercicio de transparencia en la educación rural?. *Avances en Supervisión Educativa*, (23). Consultado de <https://avances.adide.org/index.php/ase/article/view/21/22>
- Santamaría Luna, R. (2017). Plan marco de escuela rural. Recuperado de http://escuelarural.net/plan-marco-de-escuela-rural#pagination_articles
- Santamaría Luna, R. (2018a): Bases para un Pacto sobre la escuela rural. *Magisterio (2018): Magisterio. Anuario de la Educación 2019*. Grupo Siena. Madrid. 2018. pp. 10-12.
- Santamaría Luna, R. (2018b). La Inspección ante la brecha educativa rural-urbano en España. *Avances en Supervisión Educativa*, (30). <https://doi.org/10.23824/ase.v0i30.634>
- Santamaría Luna, R. (2019a): La coordinación focalizada en la educación rural. *Cuadernos de Pedagogía*, nº 496, febrero 2019. págs. 96-103. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6869791>

- Santamaría Luna, R. (2019b): “ 5. Concentraciones escolares y desruralización. Estudio de casos.” en Juárez Bolaños Diego (coord.) (2019). *Políticas de cierre de escuelas rurales en Iberoamérica. Debates y experiencias*. México: Nómada. https://escuelarural.net/IMG/pdf/2020_libro_Politicas_de_cierre_de_escuelas_rurales_en_Iberoamerica.pdf
- Sepúlveda, M.P. y Gallardo, M. (2011): “La escuela rural en la sociedad globalizada: nuevos caminos para una realidad silenciada”. *Profesorado. Revista de currículum y formación del profesorado*. Vol. 15, n.º 2, 2011. pp. 141-153. <http://www.ugr.es/local/recfpro/rev152ART9.pdf>
- Serranía Celtibérica (2019): <http://www.celtiberica.es/>
- SSPA (2019): <https://sspa-network.eu/>
- UNESCO (2015), *La Educación para Todos, 2000-2015: logros y desafíos*. Ediciones UNESCO. París. Recuperado de <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232435>
- UNESCO (2017), *Educación. Temas. Poblaciones rurales*. Recuperado de <http://www.unesco.org/new/es/education/themes/strengthening-education-systems/inclusive-education/rural-people/>

